

УДК 94(477)

В.В. ДУТЧАК

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У КОНТЕКСТІ ПОДІЙ 1917-1921 РР. НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ ТА ХЕРСОНЩИНІ (ЧАСТИНА 1)

Дутчак Владислав Васильович – завідувач кафедри гуманітарних дисциплін Обласного комунального вищого навчального закладу «Інститут підприємництва «Стратегія», кандидат філософських наук

Автор намагається дослідити певні сторінки національного повстанського (в основному за класовою структурою селянського) руху 1917-1921рр., на території Катеринославської та частково Херсонської губерній.

Ключові слова: антирадянські повстання, вільне козацтво, гайдамаки, ідея соціальної справедливості, інтернаціональна доктрина, національна самосвідомість, отамани, петлюрівські підпільні організації, повстанці, політико-економічні інтереси, соціально-політичні проблеми.

Автор стремится исследовать определенные страницы национального повстанческого (в основном за классовой структурой крестьянского) движения 1917-1921гг., на территории Катеринославской и частично Херсонской губерний.

Ключевые слова: антисоветские восстания, вольное казачество, гайдамаки, идея социальной справедливости, интернациональная доктрина, национальное самосознание, атаманы, петлюровские подпольные организации, повстанцы, политико-экономические интересы, социально-политические проблемы.

The autor attempts to research certain facets of the national rebellious movement of 1917-1921 (mainly peasant according to its class structure) in Katerynoslav and partly Kherson regions.

Keywords: anti-Soviet revolts, the free Cossacks, haidamaky, idea of social justice, the international doctrine, national consciousness, atamans, Petlura's subterranean organisations, insurgents, political-economical interests, sociopolitical problems.

© В.В. Дутчак, 2010

Для сучасного етапу суспільного розвитку України притаманним є переосмислення власної історії. Інтерес співвітчизників до «білих плям» нашого минулого зумовлений тим, що кожна свідомо людина намагається об'єктивно зрозуміти минуле для адекватного сприйняття сьогодення та певною мірою передбачити майбутнє. Однією з малодосліджених сторінок нашої історії є національний повстанський рух доби 1917-1921 рр. на теренах сучасної Дніпропетровської та Кіровоградської областей.

Об'єктом даного дослідження є «петлюрівський» рух Катеринославщини та Херсонщини на тлі широкого селянсько-повстанського руху різного політичного спрямування Південноукраїнських губерній доби громадянської війни. Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1917 до 1921 року, тобто той час, протягом якого відбувалось розгортання та розвиток селянських повстанських сил на Півдні України. Подаються також факти окремих виступів селянства Дніпропетровської та Кіровоградської областей у період колективізації 30-х років. Географічними межами дослідження виступають: Херсонська, Таврійська, Катеринославська губернії, території Дніпропетровської, Кіровоградської областей.

У радянській історіографії дослідження цих проблем було неактуальним. Провідною темою

для вивчення стала роль більшовицької партії в боротьбі за маси та владу.

З середини 80-х років ХХ ст. простежується тенденція до переосмислення історії на засадах об'єктивності та історизму. Велику допомогу у цій справі подали періодичні видання. Серед них слід виділити «Український історичний журнал», «Старожитності», газету «Голос України» тощо. Саме на сторінках цих видань на початку 90-х років минулого століття були опубліковані праці П.Варгатюка, П.Шморгуна «Білі плями, пошук істини», В.Ластовського «Червоні, зелені і жовто-блакtnі», В.Улянича «Жили-були батьки-отамани, або Чому треба вивчати повстанський рух в Україні» тощо.

Зі здобуттям Україною незалежності почався новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки. Були розсекречені архівні справи, пов'язані з періодом національно-визвольних змагань 1917-1921 років.

У цей час виходять нові дослідження, пов'язані з повстанським рухом в Україні. Вагому цінність для дослідника історії «петлюрівської» Катеринославщини виявляють інтенції таких сучасних дослідників, як С.В. Абросимова, Д.В. Архієрейський, Ю.Г. Пахо-менков, Р.Ю. Васковський, В.П. Бурмага, В.А. Пархоменко, О.Ю. Висоцький, М.С.По-

лівець, В.В.Іваненко, А.І. Голуб, В.Г. Бондаренко, М.В. Гончар, В. Голубко, П.Захарченко, Г. Папакін, Т.М. Цимлякова та інш.

Найбільш гостро національно-етнічні проблеми у період 1917-1921 рр. піднімалися у центрах зосередження державної влади (Київ, Харків), або в місцях, що традиційно боронили свою самобутність (Львівщина, Холмщина, Підляшшя, Буковина, Закарпаття). Одночасно існувало не стільки національне, скільки релігійне протистояння між православними, католиками, греко-католиками та іудеями. Для Катеринославщини переважно з православним українським та російським (русифікованим у містах) населенням ця проблема постала гостро з появою на її теренах у ході громадянської війни етнічно чужих елементів (китайців, німців, мадяр, латишів, австрійців). Враховуючи значний економічний потенціал Катеринославської губернії, стає зрозумілим, чому представники різних політичних сил вже на весні 1918 року у своїй боротьбі за владу були змушені звернутися до проблем, пов'язаних з національним питанням.

Показово, що практично всі політичні сили на Україні в цей період не могли повністю контролювати кожну із дев'яти губерній, із числа тих, що входили до складу Російської імперії (Київська, Волинська, Катеринославська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська) [6]. Проголошення більшовиками Донецько-Криворізької республіки вказує на той факт, що серед більшовиків домінували політико-економічні інтереси над національними. Донецько-Криворізька республіка була створена на початку лютого 1918 року і одразу проголосила себе автономною частиною Російської Федерації. До її складу було включено території Харківської і Катеринославської губерній та частково землі Війська Донського. До цього на переговорах у травні 1918 року між російською делегацією та представниками УНР, Х.Раковський вимагав офіційного визнання даного територіального об'єднання незалежним від України [32]. Юридична аргументація типова і для сучасної історії – так як Радянська Росія є правонаступницею Російської імперії, то вона має усі права на території, що входили до її складу [30]. Хоча у подальшому російська сторона зняла свої претензії і мирний договір було підписано (18.06.1918 р.), Радянська Росія не втратила свого інтересу до Катеринославщини. Дії місцевих червоноармійських загонів цього періоду звичайно не мали яскраво вираженого національно-шовіністичного забарвлення (враховуючи їх етнічний склад), проте згодом у ході продрозверстки, експропріації матеріальних цінностей, розгортання «червоного терору» почнуть лунати заклики до входження ряду населених пунктів до складу Радянської Росії [23]. Під час переговорів про кордони між УНР та Росією

представник української делегації Генеральний суддя С.Шелухін запропонував дотримуватися етнографічного принципу, а стратегічні та економічні чинники розглядати у другу чергу. Проте Х.Раковський вимагав орієнтуватися лише на самовизначення населення тих чи інших територій. При цьому етнічні кордони України значно скорочувалися. На Катеринославщині кордони повинні були проходити по лінії Вовчанськ – ст. Тополі, далі до Нижньої Серебрянки, потім по річці Айдар до Старобільська, на Калинівські хутори (біля Бахмута) до станції Ясинувата і по річці Кальміус до Маріуполя [33]. Причини такого розмежування крилися у тому, що у металургійній промисловості Катеринославщини була задіяна значна кількість вихідців із центральних губерній Росії. Одночасно під час проведення переговорів відбувалися і спроби здійснювати тиск з боку Німеччини. Так, член російської фінансово-політичної комісії в Берліні Ю. Аарон пов'язував виконання економічних зобов'язань Росії за Брестським мирним договором з відмовою Німеччини підтримувати претензії уряду П. Скоропадського на деякі території, у тому числі і на частину Катеринославської губернії [32]. Права України на Катеринославщину не визнавав у свій час і Тимчасовий уряд, який відніс до компетенції Центральної Ради українські землі у складі п'яти губерній (Волині, Поділля, Київщини, Полтавщини та частини Чернігівщини). Лише після падіння Тимчасового уряду Рада в односторонньому порядку розширила свою юрисдикцію на історичні українські території, з Катеринославщиною включно, яка увійшла до складу проголошеної 7(22). 11. 1917 р. Української Народної Республіки. Лише після проголошення Радянського уряду в Харкові (12(25). 12. 1917р.) Радянська Росія погодилася з кордонами, що були встановлені Центральною Радою.

Найбільш типово відношення сільського населення Катеринославщини до національного питання виявилось у повстанському русі під проводом Нестора Махна. Селяни у своїй масі були глибоко зацікавлені соціально-політичними проблемами, при цьому національне питання мало для них другорядне значення. Справа у тім, що сільське населення Катеринославщини перебувало дещо в іншому економічному становищі ніж селяни центральних областей Росії, де революційна пропаганда мала значний успіх. Орієнтація на «хутірський» спосіб ведення господарювання, на відміну від традиційної російської общини з її «круговою порукою», сприяла розвитку індивідуалістичних настроїв, які доповнювалися ще й незначною національно-класовою (відсутня економічна конкуренція з боку інших етносів). Це проявилось зокрема і в тому, що протягом громадянської війни на Катеринославщині чисельність «петлюрівського елемента» серед повстанців дещо поступалася чисельності

«інтернаціоналістів-махновців» та «соціалістів-григор'євців». Щоправда, петлюрівці були краще організовані і їх повстанські загони діяли довше.

Фактами, що наочно показували активність Катеринославських селян відносно національного руху, можна вважати: творення ними загонів «Вільного козацтва», кошів «Гайдамаків» протягом 1917-1918 рр. дії протягом 1919-1921 отаманів петлюрівської орієнтації: Григорія Гниненка (Вовгура), Антона Гребеника (Чорна Хмара), Андрія Гулого-Гуленка, Миколи (Фотія, Івана?) Малашко, що активно воювали проти білогвардійців та червоних.

Протягом 1917-1921 рр. вирішальною політичною силою була армія.

Серед Катеринославського гарнізону (до його захоплення більшовиками) інтернаціональна доктрина особливою популярністю не користувалася. За результатами виборів до Установчих зборів, які відбулися після Жовтневого перевороту у Петрограді, Катеринославський гарнізон віддав за більшовиків 15,5% голосів, за есерів – 35,9%, за кадетів – 3,3% (від загальної кількості учасників виборів), тоді як у цілому по місту за більшовиків проголосували 26,4%, за есерів – 8,4%, за кадетів – 11,7% [8]. Проте, з часом, коли влада більшовиків на Україні укріпилася, вони ввели нову систему норм представництва. Під час виборчої кампанії 1919 року робочі і селяни мали представництво в 10 раз менше, ніж червоноармійці. Пояснюється такий крок більшовиків просто, адже міські гарнізони українських губерній 1917 року були укомплектовані, в основному, етнічними українцями (у тім числі і із числа військовополонених західних українців), що позитивно ставилися до ідеї національного відродження, а червоноармійці 1919 року в основній своїй масі жодного відношення до України не мали. Саме тому більшовики відверто знехтували свій принцип «владу робочим і селянам», надаючи перевагу денационалізованам армійським «багнетам». До того ж, події громадянської війни виразно показали, що корінне українське (у тому числі і зрусифіковане) населення до комуністичного експерименту поставилося вороже.

Найбільш політично активним було населення промислових центрів Катеринославщини, яке хоча частково й було етнічно українським, проте через особливості організації виробництва швидко русифікувалося. Як наслідок, ці міста зайняли негативну позицію відносно українського національного відродження.

Елементи національної самосвідомості більш яскраво стали виявлятися у кооперативному русі. Хоча тут часто на перше місце виходили не конфлікти ментальності різних етносів, а чисто меркантильні інтереси. Діячі української кооперації намагалися створити свою кооперативну систему, відокремившись від

загальноросійської, а це, в свою чергу, викликало негативні реакції з боку кооператорів, що були зорієнтовані на Росію. У подальшому ідеологічна боротьба між представниками кооперативного руху посилилась. Київські кооператори вимагали, щоб їх визнали всеукраїнською організацією. Харківські стояли на позиціях того, що Україна складається із трьох губерній – Харківської, Одеської та Київської [20]. Відповідно до такого територіального бачення України вона мала лише національно-культурну автономію, а Катеринославщина вважалася частиною Росії. Певний час тривала рівновага точок зору стосовно співпраці з російськими кооперативами – ні прихильники повного розриву відносин, ні прихильники організаційно-господарчих зв'язків з Москвою не змогли повністю реалізувати свої інтереси. Проте на 1919 рік економічні інтереси знову пересилили національні і українські кооператори стали постачати продукцію сільського господарства до Росії на умовах прямого товарообміну. Цікавим фактом є те, що російські кооператори, які проводили заготівельні роботи на Україні, мали право на цю діяльність лише за згодою українських кооперативних об'єднань. На Катеринославщині діяло «Верхньодніпровське центральне сільськогосподарське товариство», яке у своїй роботі керувалося виключно меркантильними міркуваннями, ігноруючи національне питання. На Катеринославщині діяв також філіал керівного центру сільськогосподарської кооперації на Україні – Центрального українського сільськогосподарського кооперативного союзу («Централ»). Цікавим є той факт, що хоча іноземного капіталу на його рахунок не було [2], проте окремі підрозділи «Централу» знаходилися у Мінську та на Кубані. Протягом вересня 1919 року кооператорами на Катеринославщині було закуплено 13,4 млн. пудів зерна, проте значна його частина потрапила до рук більшовиків або денікінців. Після повернення на Україну більшовиків кооперативи почали переслідуватися, у тому числі і за національними мотивами. Так, 24 травня 1920 року ЦК КП(б)У було розіслано губернським комітетам телеграму, в якій закликав встановити контроль за діяльністю «старой буржуазно-шовинистической кооперацией Украины» [28]. Остаточо національний кооперативний рух на Катеринославщині був ліквідований до кінця 1920 року.

Таким чином, вже на 1919 рік Радянська влада на Катеринославщині сама спровокувала зростання національної самосвідомості. У результаті розвалу сільськогосподарської кооперації та обмеженого свавілля інтернаціональних збройних загонів соціальні зв'язки практично розпалися. Кожне село перетворилося фактично в ізольоване господарство, що само себе забезпечувало і для якого найбільш привабливою ставала ідеологія «війни всіх проти всіх», а союзниками

були лише родичі, односельці. Найбільш простою формою єдності таких груп людей є єдність за національними ознаками. Наступні події засвідчили дієвість такого принципу. Ряд повстань очолила українська інтелігенція із числа діячів «Просвіти», які, втративши ілюзії стосовно національного відродження «зверху», спробували підняти національну свідомість українського села. Поряд з національним питанням повстанці активно впроваджували ідею соціальної справедливості. Адже виступи «петлюрівського» спрямування поряд з національним мали яскраво виражене соціалістичне забарвлення. Причини цього крилися насамперед у тім, що на 1919 рік найбільш чітко національне питання було сформовано у програмах прибічників Петлюри. Проте потрібно зважувати на той факт, що Симон Петлюра на початку своєї політичної діяльності був прихильником соціал-демократичної ідеї. Його погляди на розвиток економіки і способів

господарювання мало відрізнялись від позицій російських соціал-демократів. Події 1917-1919 рр. привели до посилення впливу більшовиків і ліва частина українських соціал-демократів була готова вступити у спілку з ними. Після поразки Петлюри частина «ліваків» створили свою партію з «радянською орієнтацією». Союз з більшовиками не міг тривати довго. Коли значній частині сільського населення стало зрозуміло, що політика інтернаціоналізму загрожує їх фізичному існуванню, вибухнули чисельні повстання під радянськими гаслами проти «советів». Переважна більшість керівників цих повстань свого часу воювали проти Павла Скоропадського, потім вступали до Червоної Армії, а після виступів проти Радянської влади практично всі загинули в боях або потрапили у полон і були розстріляні більшовиками.

(Продовження статті читайте в альманасі «Грані» №3 (71) травень-червень 2010 року)

ЛІТЕРАТУРА:

1. 1917-1927. Десять лет борьбы и строительства на Днепропетровщине. — Днепропетровск, 1927.
2. Архів ЦНБ ім. Вернадського. Рукописний відділ, ф.290, №1365, арк.6,16; №1366, арк.10
3. Архієрейський Д.В. Отамани громадянської війни. Андрій Левченко // Грані. —1999. —№2(4). —С.48-54.
4. Архієрейський Д.В. Повстанці проти «диктатури пролетаріату» на Чернігово-Сіверщині. Реконструкція подій 1919-1924рр.// Грані. — 5(25). — 2002. — С.33-43.
5. Безнос А.И. Социально-экономическое и общественно-политическое развитие немецких поселений Юга Украины в начале XX века // Вопросы германской истории: Сб. науч. ст. — Донецк, 2000. — С.117-127.
6. Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан.- К.: Основи, 194.-с.11.
7. Васковський Р.Ю. Півроку з життя Катеринослава (осінь 1918— весна 1919р.) // Грані. — №2 (16). — 2001. — С.19-25.
8. Великая Октябрьская революция. Энциклопедия.- М., 1987.-с.550
9. Голиков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.). М. Политиздат. 1975. —с.379.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.1.-Оп.1-Спр.1. 11. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.Р-224. —Оп.1. —Спр.11.
11. Зінченко А. Весна 1930 року. Українське селянство: Геть комуністів! Дайте нам волю! // Українське Слово, ч.11, 16-22 березня.
12. Зінченко А. Весна 1930 року. Українське селянство: Геть комуністів! Дайте нам волю! // Українське Слово, ч.12, 23-29 березня.
13. Інформаційне зведення Кременчуцького губвідділу управління //Кость Блакитний, отаман Степової дивізії (збірник документів і спогадів), с.42, Київ, Просвіта. —1997. —96с.
14. Коваль Р. Вагрянні жнива Української революції (100 історій і біографій учасників Визвольних змагань). — Київ; «Діокор», Видання друге, виправлене, доповнене, 2005. —265с.
15. 16. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю: 33 біографії. — К, 1998. — 616с.
16. 17. Коваль Р.М. За волю і честь: Воєнно-історичні нариси/ Вступ. слово І. Драча. — К: Діокор, 2005. — 300с.
17. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор/ Пер. з англ. — К.:Либідь, 1993. —384с.
18. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з Історії України. — К., 1993.- с.128.
19. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.) — К.-1995. С.52.
20. Махно Н.И. Воспоминания / под ред. С.С. Волка. — М. Республика, 1992. — с.320-325.
21. На защите революции, с.239-240 // Цитується із збірки «Кость Блакитний, отаман степової дивізії» (збірник документів і спогадів). Див. с.34, Київ, «Просвіта» —1997. —96с.
22. Очерки истории Днепропетровской обласной партийной организации / Ред. Колл. И.В. Васильев, А.Ф. Бачирини и др. — Днепропетровск: Промінь, 1979. — с.195. 24. Польовий Р. Студентське підпілля двадцятих років // Незборима нація. — №5 (160), квітень 1999р.
23. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). К. 1987.-с.162-163.
24. Сахаров Г. Дніпропетровці в УПА // Лица. —2007. — №88 (277).
25. Сахаров Г. Пам'ять має бути чесною // Лица, 24 янв. 2007.
26. ЦДАВО України – Ф.1, оп.20, спр 373, арк.28
27. ЦДАВО України – Ф.2, оп.1, спр59, арк.51
28. ЦДАВО України – Ф.2607, оп.1, спр 1, арк.70
29. ЦДАВО України – Ф.2607, оп.1, спр 2, арк.24
30. ЦДАВО України – Ф.2607, оп.1, спр.1, арк.77
31. ЦДАВО України – Ф.3766, оп.1, спр 315, арк.11